

રાજ્યની તમામ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં પ્રવૃત્તિ આધારીત શિક્ષણ દ્વારા પર્યાવરણ શિક્ષણ કાર્યને અસરકારક બનાવવા “પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા” શરૂ કરવા બાબત.

ગુજરાત સરકાર

શિક્ષણ વિભાગ

ઠરાવ ક્રમાંક: સશઅ/૧૦૧૯/સિં.ફા.-૨૭/ન

સચિવાલય, ગાંધીનગર.

તારીખ:૧/૧૦/૨૦૧૯

પ્રસ્તાવના:

સર્વ શિક્ષા અભિયાનની કચેરીની સિંગલ ફાઇલથી કરેલ દરખાસ્ત અન્વયે આગામી ૨ જી ઓક્ટોબરનાં રોજ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૫૦મી જન્મજયંતીની ઉજવણીનું સમાપન થનાર છે. સાથોસાથ માન.વડાપ્રધાનશ્રીએ પ્રારંભ કરાવેલ સ્વચ્છ ભારત મિશનના બીજા ચરણમાં “સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક મુક્ત” સમાજનું નિર્માણ કરવાનું અભિયાન હાથ ધરાયેલ છે. આવા સમયે પૂજ્યબાપુના પર્યાવરણવાદી વિચારોનું સંવર્ધન કરવા અને શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણ વિષયક જાગૃતિ ‘પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ’ના માધ્યમ થી ઉભી થાય તે માટે શાળા કક્ષાએ એક નવતર પ્રકલ્પ અમલમાં મૂકવા જરૂરી જણાય છે. રાજ્યમાં કમ્પ્યુટર શિક્ષણ માટે કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા તથા વિજ્ઞાન-ગણિત શિક્ષણ માટે પ્રયોગશાળા (STEM Lab) ઉપલબ્ધ છે. તેવી જ રીતે રાજ્યમાં આવેલ તમામ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં “પર્યાવરણ પ્રયોગ શાળા” શરૂ કરવા બાબત સરકારશ્રીની સક્રિય વિચારણા હેઠળ હતી.

ઠરાવ:

પુખ્ત વિચારણાને અંતે આગામી ૨ જી ઓક્ટોબરનાં રોજ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૫૦મી જન્મજયંતીની ઉજવણીનું સમાપન થનાર છે. સાથોસાથ માન.વડાપ્રધાનશ્રીએ પ્રારંભ કરાવેલ સ્વચ્છ ભારત મિશનના બીજા ચરણમાં “સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક મુક્ત” સમાજનું નિર્માણ કરવાનું અભિયાન હાથ ધરાયેલ છે. આવા સમયે પૂજ્યબાપુના પર્યાવરણવાદી વિચારોનું સંવર્ધન કરવા અને શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણ વિષયક જાગૃતિ ‘પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ’ના માધ્યમ થી ઉભી થાય તે માટે શાળા કક્ષાએ એક નવીન પ્રકલ્પ અમલમાં મૂકવા રાજ્યમાં આવેલ તમામ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં “પર્યાવરણ પ્રયોગ શાળા” શરૂ કરવા બાબત નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવે છે.

રાજ્યમાં કમ્પ્યુટર શિક્ષણ માટે કમ્પ્યુટર પ્રયોગશાળા તથા વિજ્ઞાન-ગણિત શિક્ષણ માટે પ્રયોગશાળા (STEM Lab) ઉપલબ્ધ છે તેવી જ રીતે, પર્યાવરણ શિક્ષણ માટે પર્યાવરણ પ્રયોગશાળાની સુવિધા પણ ઉપલબ્ધ કરવી અતિ આવશ્યક બની છે, જેના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વધુ અસરકારક રીતે પર્યાવરણ સમજી શકે તથા તેનું સંવર્ધન કરી શકે. પર્યાવરણની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા માટે હાલમાં રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં ઇકો ક્લબની રચના કરવામાં આવેલ છે. ઇકો ક્લબને વધુ અસરકારક બનાવી, તેની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગવંતી બનાવવા અને પર્યાવરણ શિક્ષણને ઉત્તેજન મળી રહે તે માટે દરેક શાળામાં 'પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા' શરૂ કરવાની જરૂરીયાત જણાય છે.

રાજ્યની શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ કૃષિ ઉપરાંત ડેરી અને પશુપાલન ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ પરિવારમાંથી આવે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન આપીને જીવનનિર્વાહ કરવાની શક્યતા ધરાવે છે. ખેતીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા ગ્રામીણજનોની આવક વધારવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે, જે ખેતી આધારિત વ્યવસાયમાં ઉત્પાદકતા વધારવાથી જ શક્ય બની શકશે. તેથી આ વિદ્યાર્થીઓ જૈવિક (ઓર્ગેનિક) અને Zero Budget Natural Farming (ZBNF) થી વાકેફ થાય અને તેઓ પર્યાવરણની જાળવણી કરીને, ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત ખેતી વિષે શીખે તેને પણ પર્યાવરણ પ્રયોગશાળામાં પ્રાથમિકતા હશે. જૈવિક અને Zero Budget Natural Farming (ZBNF) કૃષિ સંકલ્પનાનું મહત્વ સમજવાથી વિદ્યાર્થીઓ રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓના પર્યાવરણ પરની વિપરીત અસરોથી માહિતગાર થશે અને ભવિષ્યમાં તેના ઉપયોગને ટાળશે અને બીજાને પણ પ્રેરિત કરશે.

આ તમામ બાબતોને પરિપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત કરવા શાળાઓમાં રોપાઓ અને બાગાયતી પાકોનો ઉછેર, ટપક સિંચાઈ, રેઈન વોટર હાર્વેસ્ટીંગ, જૈવિક ખાતર બનાવવું અને તેનો ઉપયોગ, કિચન ગાર્ડન, ટેરેસ ગાર્ડન, રૂફટોપ ફાર્મિંગ, હર્બલ ફાર્મિંગ, "સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક મુક્ત" શાળા, પાણીનો સંરક્ષણ (Water Conservation) અને હાઈડ્રોપોનિક્સ જેવા પ્રકલ્પ નાના પાયા પર શાળાકક્ષાએ ઊભા કરવામાં આવે તે અતિ અગત્યનું છે.

પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણમાં પર્યાવરણ, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન અને અન્ય વિષયમાં પણ પર્યાવરણલક્ષી વિવિધ પ્રોજેક્ટ કાર્ય સૂચવવામાં આવેલ છે. આવા વિવિધ પ્રોજેક્ટ કાર્ય (પ્રકલ્પ) વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ કરી શકે તેવું વાતાવરણ પુરુ પાડવામાં આવે, તે પણ ખૂબ જરૂરી છે.

પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા દ્વારા નીચેની પ્રમુખ બાબતો પર વિદ્યાર્થીઓની સમજ ઊભી કરવાનું આયોજન રહેશે જેમાં:

- ખોરાક માટે બિન રાસાયણિક ખાતરથી બાગાયતી પાકો, શાકભાજી-કઠોળ તથા રોજીંદા જીવનમાં ઉપયોગી મસાલા ઉત્પાદન કરવાની સમજનું નિર્માણ.
- પર્યાવરણની જાળવણી કરીને ઉચ્ચ ગુણવત્તા યુક્ત ખેતી કરવાની પદ્ધતિની સમજનું નિર્માણ.
- બિનફળદ્રુપ માટીનું ઉપયોગી જમીનમાં પરિવર્તન.
- પાણીની બચત અને સ્વચ્છ તથા પૂરતું પાણી મળી રહે તે માટેનું જળ પ્રબંધન.
- ભવિષ્યમાં આવનારી નવી ટેકનોલોજી/પદ્ધતિની સમજનું નિર્માણ.
- સામાન્ય રોગના ધરગથ્થું ઉપચાર માટે ઔષધિય વનસ્પતિના ઉછેરની સમજનું નિર્માણ.
- બિન પરંપરાગત ઊર્જાના વિવિધ સ્ત્રોતના ઉપયોગ દ્વારા ઊર્જા બચાવની સમજનું નિર્માણ.

આ તમામ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમ તબક્કામાં તાલુકા દીઠ પસંદ કરેલ ૨૫ થી ૩૦ શાળાઓમાં એટલે સમગ્ર રાજ્યમાં ૬૦૦૦ જેટલી શાળાઓમાં ચાલુ વર્ષે 'પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા' શરૂ કરવાનું ઠરાવેલ છે. રાજ્યની અન્ય બાકીની શાળાઓમાં આ પ્રકલ્પનું અમલીકરણ ક્રમશઃ કરવામાં આવશે.

હેતુઓ

- પર્યાવરણ શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ, જ્ઞાન, વલણ, કૌશલ્ય અને સહભાગિતાનું સ્થાપન કરવું.
- શાળા કક્ષાએ પર્યાવરણ પ્રોજેક્ટ કાર્ય થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- દૂષિત પર્યાવરણની આડઅસરોને નિર્મૂલન કરવા માટે "સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક મુક્ત" સમાજ અને રાસાયણિક ખાતરના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધનો પ્રયાસ કરવો.
- રોજીંદા જીવનમાં પર્યાવરણ પોષક બાબતોને સ્થાન આપવું.
- ગ્રામીણ કક્ષાએ જીવન ઉપયોગી આર્થિક ઉપાર્જનનું વ્યવસ્થાપન અને નિર્માણ કરી શકે તેવું વાતાવરણ તૈયાર કરવું.
- વિદ્યાર્થીઓના પરિવારને, તેમની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શાળા સાથે જોડીને શાળાના વિકાસ માટેની સહભાગીદારીનું નિર્માણ કરી શકે તેવું વાતાવરણ તૈયાર કરવું.

પર્યાવરણ પ્રયોગ શાળામાં સામેલ કરી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ

- સ્કુલ નર્સરી તૈયાર કરી રોપાઓના ઉછેર કરવા.
- કિચનગાર્ડન દ્વારા શાકભાજીનું વાવેતર, નિદર્શન અને ઉત્પાદન કરવું.
- હર્બલ ગાર્ડન નિર્માણ કરવો.
- વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટે રેઈન વોટર હાર્વેસ્ટીંગ સિસ્ટમ ઊભી કરવી.
- પાણીની ઓછી ઉપલબ્ધિની સંભવિત પરિસ્થિતિને સમજીને તેની બચત અને અગત્યતા સમજાવવા માટે ટપક સિંચાઈ (ડ્રીપ ઈરીગેશન) નું વર્કિંગ મોડલ ઊભું કરવું.

- જૈવિક ખાતર માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- પર્યાવરણ પ્રશિક્ષણ (તાલીમ) આપવું.
- “સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક મુક્ત” શાળાનું સ્થાપન કરવું.
- ગ્રીન હાઉસ મોડેલ નિર્માણ કરવું.
- ઓછી જમીનવાળી શાળાઓમાં રૂફટોપ ફાર્મિંગ કરવું.

આયોજન સંબંધી બાબતો:

- દરેક શાળા પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા અંતર્ગત અલગથી નિર્માણ થયેલ પર્યાવરણ પ્રયોગશાળાના પોર્ટલ સાથે જોડાયેલ રહેશે અને તેમાં સમયાંતરે શાળામાં થતી પર્યાવરણ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓને અપલોડ કરતી રહેશે.
- તાલુકા કક્ષાએ વર્ષના બંને શૈક્ષણિક સત્ર દરમિયાન શ્રેષ્ઠ પર્યાવરણ પ્રવૃત્તિ કરતી શાળાને પસંદ કરવામાં આવશે.
- દર વર્ષે રાજ્યના તમામ તાલુકા પૈકીની ઉત્તમ પર્યાવરણ પ્રવૃત્તિ માટેની શાળાને પસંદ કરીને તેને પુરસ્કૃત કરવામાં આવશે.
- પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા અંતર્ગત નવાચારી કે ઉત્તમ કામગીરી કરનાર શિક્ષકને પ્રોત્સાહન આપી પુરસ્કૃત કરવામાં આવશે.
- પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓ સફાઈ, આરોગ્ય અને સંવર્ધનની જાગૃતિ માટે શાળા અને ગ્રામકક્ષાએ કાર્યક્રમો કરે તેવું આયોજન થશે.
- પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા સંલગ્ન પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટેની સહાયક યોજનાનો લાભ મળી રહે તેની જવાબદારી જીલ્લા સ્તરે જીલ્લા સ્તરે જીલ્લા શિક્ષણાધિકારી(DEO) અને જીલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણાધિકારી(DPEO)ની રહેશે તેમણે કૃષિ અને વન વિભાગની વિવિધ શાખાનો તેમજ અન્ય વિભાગનો સંપર્ક સાધી તેમાં રહેલી યોજનાઓનો લાભ શાળાઓને મળી રહે તેવો પ્રયાસ કરવાનો રહેશે.
- પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા પ્રવૃત્તિનું સંચાલન રાજ્ય કક્ષાએ સમગ્ર શિક્ષા અભિયાન ના સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટર (SPD) દ્વારા સંલગ્ન વિવિધ વિભાગો સાથે સંકલન કરી પ્રવૃત્તિને વધુ લાભ મળી રહે તે માટે પ્રયાસ કરવાના રહેશે.

નાણાકીય સહાય:

- પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા માટે જરૂરી નાણાકીય ખર્ચને પહોંચી વળવા જીલ્લા કક્ષાએ નીચે મુજબની સંસ્થાઓ પાસે ઉપલબ્ધ ભંડોળમાંથી જોગવાઈ કરવાની રહેશે.

૧. શિક્ષણ વિભાગની ગ્રાંટ

- સમગ્ર શિક્ષાની ઈકો ક્લબ

- શ્રેષ્ઠ શાળા ગ્રાન્ટ/ એવોર્ડ અનુદાન
 - મધ્યાહન ભોજન યોજનાનું ભંડોળ
 - શાળાનું સ્વ ભંડોળ/અન્ય સંસ્થા કે વ્યક્તિગત અનુદાન મળેલ હોય તે ભંડોળ
૨. જિલ્લા આયોજન કચેરી હેઠળની ગ્રાંટ
- જિલ્લા આયોજન પંચનું ફંડ
 - પછાત તાલુકા વિકાસ ફંડ
 - એમ.પી./એમ.એલ.એ ફંડ
૩. જિલ્લા પંચાયતની ગ્રાંટ
- ૧૪માં નાણા પંચની ગ્રાન્ટ
 - જિલ્લા પંચાયત સ્વ ભંડોળ
૪. ગ્રામ વિકાસ વિભાગની ગ્રાંટ
- મનરેગા યોજના
 - સ્વચ્છ ભારત મિશન અંતર્ગત ગ્રાંટ
૫. કૃષિ વિભાગની ગ્રાંટ
- કૃષિ વિભાગની પર્યાવરણ વિષયક યોજનાઓ
 - બાગાયત વિભાગની યોજના.
 - સ્થાનિક ડેરીનો સહયોગ
૬. વન અને પર્યાવરણ વિભાગની ગ્રાંટ
- વનવિભાગની રોપા ઉછેર કેન્દ્ર યોજના
૭. આદિજાતિ વિભાગની ગ્રાન્ટ
- પ્રોજેક્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટર હસ્તકની યોજનાઓમાંથી
૮. અન્ય વિભાગની ગ્રાંટ
- સરહદી વિસ્તાર વિકાસ યોજના
 - ખાણ ખનિજ વિભાગના ગ્રાંટ
 - ઉદ્યોગ વિભાગના સોલ્ટ સેસના ગ્રાંટ

રાજ્ય કક્ષાએ તમામ સંબંધિત વિભાગો સાથે સંકલન કરવા અને મોનિટરીંગ માટે રાજ્ય કક્ષાના, જિલ્લા કક્ષાના કામગીરી સમિતિમાં નીચે મુજબના સભ્યો રહેશે.

(૧) સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટરશ્રી	-	અધ્યક્ષ
(૨) નિયામકશ્રી, પ્રાથમિક શિક્ષણ	-	સભ્ય
(૩) કમિશ્નરશ્રી, શાળાઓ	-	સભ્ય
(૪) નિયામકશ્રી, જી.સી.ઇ.આર.ટી.	-	સભ્ય
(૫) સંબંધિત ખાતાના વડાના કચેરીના અધિકારીશ્રી	-	સભ્ય
(૬) સચિવશ્રી, એસ.એસ.એ.	-	સભ્ય સચિવ

જિલ્લા કક્ષાએ તથા તાલુકા કક્ષાએ "પર્યાવરણ પ્રયોગશાળા" માટે નાણાકીય ખર્ચને પહોંચી વળવા અન્ય યોજનાઓમાંથી ઉપલબ્ધ ભંડોળમાંથી જોગવાઈ કરવા અને સંબંધિત વિભાગના અધિકારીઓની સંકલન કરવા જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા વિકાસ અધિકારીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ સમિતિ રહેશે. જે સમિતિના સભ્યો નીચે મુજબ રહેશે.

(૧) જિલ્લા વિકાસ અધિકારી	-	અધ્યક્ષ
(૨) સંબંધિત વિભાગના જિલ્લા કક્ષાના અધિકારી	-	સભ્ય
(૩) જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી	-	સભ્ય
(૪) જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણાધિકારી	-	સભ્ય સચિવ

સદરહુ ઠરાવ તા.૧૮/૯/૨૦૧૯ ની સરકારશ્રીની મળેલ અનુમતિ અન્વયે બહાર પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

(બી.પી.ચૌહાણ)
સંયુક્ત સચિવ
શિક્ષણ વિભાગ

પ્રતિ,

- માન.મુખ્યમંત્રીશ્રીના અંગત સચિવશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- માન.શિક્ષણ મંત્રીશ્રીના અંગત સચિવશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- માન.રાજ્યકક્ષાના મંત્રીશ્રી(પ્રા.શિ.)ના અંગત સચિવશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- મુખ્ય સચિવશ્રીના નાયબ સચિવશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- અગ્રસચિવશ્રી (ઉ. અને ટે.શિ.)ના અંગત સચિવશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી(પ્રા. અને મા.શિ.)ના અંગત મદદનીશશ્રી, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, સામાન્ય વહીવટ વિભાગ(આયોજન), સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, પંચાયત ગ્રામ ગૃહ નિર્માણ અને ગ્રામ ગૃહ વિકાસ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, કૃષિ અને સહકાર વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, વન અને પર્યાવરણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, આદિજાતિ વિકાસ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સચિવશ્રી, ગૃહ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.

- સચિવશ્રી, શહેરી વિકાસ અને ગૃહ નિર્માણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટરશ્રી, સર્વ શિક્ષા અભિયાન, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર.
- કમિશ્નરશ્રી, શાળાઓની કચેરી, બ્લોક નં.૯/૧, ડૉ.જીવરાજ મહેતા ભવન, ગાંધીનગર.
- પ્રાથમિક શિક્ષણ, નિયામકશ્રીની કચેરી, બ્લોક નં.૧૨/૧, ડૉ.જીવરાજ મહેતા ભવન, ગાંધીનગર.
- નિયામકશ્રી, જી.સી.ઇ.આર.ટી. સેક્ટર-૧૨, ગાંધીનગર.
- સંયુક્ત સચિવશ્રી, એસ.એસ.એ. શિક્ષણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- સંયુક્ત સચિવશ્રી, પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- નાયબ સચિવશ્રી, માધ્યમિક શિક્ષણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- એકાઉન્ટન્ટ જનરલશ્રી, અમદાવાદ/રાજકોટ.
- નાણા વિભાગ(પગાર એકમ), સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- તમામ જિલ્લા શિક્ષણાધિકારીશ્રીઓ(સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટરશ્રી, સર્વ શિક્ષા અભિયાન કચેરી મારફત)
- પગાર અને હિસાબી અધિકારીશ્રી, અમદાવાદ/ગાંધીનગર.
- સર્વે જિલ્લા તિજોરી અધિકારીશ્રીઓ/પેટા તિજોરી અધિકારીશ્રીઓ.
- નાયબ સેક્શન અધિકારી સિલેક્ટ ફાઇલ.
- કમ્પ્યુટર સેલ(જી.સ્વાન પર મૂકવા સારું) શિક્ષણ વિભાગ, સચિવાલય, ગાંધીનગર.
- શાખા સિલેક્ટ ફાઇલ.